

1. Зудилов Е., Вью М. *Рукописи найденные в Сан-Франциско // Д.Д. Гойченко. Сквозь раскулачивание и голодомор. Свидетельство очевидца.* – М.: Русский путь, 2006.
2. Kravchenko V.I. *Chose Freedom.* – New York, 1946.
3. Проценко П. *Свидетель // Д.Д. Гойченко. Сквозь раскулачивание и голодомор. Свидетельство очевидца.* – М.: Русский путь, 2006.
4. Гойченко Д.Д. *Голод 1933 года // Сквозь раскулачивание и голодомор. Свидетельство очевидца.* – М.: Русский путь, 2006.
5. Данилов В.П. *Трагедия советской деревни. Редакторское вводное слово // Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание.* – М.: РОССПЭН, 1999. – Т.1.
6. Конквест Р. *Жива скорботи: радянська колективізація і голод.* – К., 1993.
7. Кувальницький С. *Ціна "великого перелому".* – К.: Україна, 1991.

Є.П. Костик

ДИСКУСІЇ НАВКОЛО ДІЯЛЬНОСТІ М.В. ЛЕВИТСЬКОГО

Актуальність теми дослідження зумовлена тим, що національна економіка знаходиться у фазі пошуку ефективної економічної моделі розвитку. На жаль, ми не можемо спрогнозувати кінцевий результат трансформаційних процесів української економіки, але вже зараз можна з впевненістю визначити вектор направленості – ринкова економіка. Перехід до ринкової економіки передбачає проведення ряду реформаційних заходів у різних напрямках господарського комплексу України. Особливу увагу держава повинна звернути на реформування аграрного сектору економіки, який може бути конкурентноздатним не лише на регіональному, а й на світовому ринках сільськогосподарської продукції. Однак нерідко реформатори в процесі реформування заводять себе у глухий кут і реформаційні процеси призупиняються або змінюють обраний напрямок розвитку. В умовах пошуку варто скористатися досвідом власної історії. Певний інтерес з цього приводу викликає доля реформатора Миколи Васильовича Левитського, який понад сто років тому намагався істотно змінити соціально-економічне становище на селі.

В історіографії з'явилися статті, монографічні дослідження, збірники документів і матеріалів, які у тій чи іншій мірі висвітлюють аграрний експеримент М. Левитського [1]. Враховуючи ту кількість проведеної дослідниками роботи по вивченню діяльності М.В. Левитського, слід зазначити, що дана проблема продовжує хвилювати істориків, адже досі залишаються не розкритими деякі її сторони. Виходячи з цього, автор ставить перед собою мету: дослідити думки громадськості кінця ХІХ – початку ХХ ст. з приводу аграрних перетворень Миколи Левитського.

Предмет дослідження – система соціально-економічних поглядів М. Левитського.

Микола Васильович Левитський, не зважаючи на те, що походив із сім'ї священика, із самого дитинства був наближений до села, знав його традиції, побут, розумів усі негаразди селян. Саме тоді у Левитського

зароджується думка про необхідність реформування села шляхом суспільного кооперування. Вперше втілити на практиці ідею артільного господарювання Микола Васильович спробував у 1887 р., однак справа далеко не пішла. І лише через сім років ідею вдалося втілити в життя.

Першу артіль утворили 4 сім'ї. Вона складалася з 4-х дворів, 15 десятин землі і 1-ї пари коней. Плуг погодився надати в кредит відомий фабрикант Ельворті. На власні та позичені кошти Микола Васильович придбав для артільників чотириох коней і воза. 18 березня 1894 р. створюється перша артіль у селі Федвар [2, 2]. Приклад цього села наслідували інші. Через рік у навколишніх селах було створено ще 14 сільськогосподарських товариств.

Починаючи артільну справу, М. Левитський поставив перед собою завдання: допомогти селянам після важких голодних років і дати можливість їм матеріально зміцнити свої позиції та утриматися біля землі; звернути увагу преси, суспільства, земства, уряду на необхідності організації дрібних сільськогосподарських товариств в інтересах підняття та покращення народного господарства, шляхом запровадження артільних об'єднань; звернути увагу законодавців на недосконалість Х тому Збірника законів з приводу землеробських артіль; вказати на артіль, як на можливий варіант реорганізації общинного господарства, яке на той час повністю себе вичерпало; заснувати для селян доступний кредит [3, 52].

Артільний рух почав набирати неабиякого розмаху. Так, за перших три роки у с. Федвар кількість артіль зросла до 12, а в с. Аджамка за 1895-1896 рр. налічувалося 25 артільних об'єднань. Якщо взяти загальну кількість артіль за перших чотири роки, то в Олександрійському повіті їх налічувалося 103, а Єлисаветградський повіт нараховував 15 подібних господарських об'єднань [3, 37].

Незважаючи на успіхи в організації артільних об'єднань, цю ідею не всі сприйняли однозначно. За діяльністю Миколи Левитського пильно спостерігала і Єлисаветградська земська управа. 13-14 серпня 1895 р. до сіл Панчеве та Канеж був відряджений агрономічний спостерігач П.Я. Кузьменко з метою вивчення діяльності артільних об'єднань. Звітуючи про виконану роботу П. Кузьменко зазначив, що причиною об'єднання селян у артіль є бідність, яка стала наслідком засухи та неврожаю попередніх років, однак щодо масовості артільних господарств, то він зауважував, як перебільшення, адже більшість артіль функціонували лише формально [2, 47]. Слід зазначити, що деякі члени управи разом із головою Г.К. Славінським були проти починань М. Левитського і будь-якими шляхами намагалися перешкоджати йому. Прикладом цього є неточні звіти щодо діяльності артільних об'єднань, які подавалися до різних установ, зокрема, до Вільного економічного товариства у Петербурзі.

На підтримку М. Левитського виступила Херсонська губернська земська управа. Так, у вересні 1895 р. до артіль був відряджений член управи Н.А. Бошняк, який, звітуючи, зазначив, що відвідавши с. Аджамку він опитав 22 господарів про стан речей, на що отримав схвальну відповідь щодо артіль. В цілому Н.А. Бошняк був приємно вражений побаченим [4, 99]. А вже 20 листопада 1895 р. управа

винесла офіційну подяку М. Левитському за його роботу [5, 66].

Досить часто гострим стояло питання щодо артільних об'єднань М. Левитського на зборах Вільного економічного товариства. Під час засідання Товариства, яке відбулося 9 грудня 1895 р., виникла дискусія з приводу артільей Херсонської губернії. Так, А.М. Калмикова поставила під сумнів існування артільей, а В.Н. Чернолуський взагалі не визнавав форму артільного господарства. На захист артільей виступив член Товариства А.В. Васильєв, який поставив під сумнів звіт Єлисаветградської земської управи, апелюючи на показники М. Левитського і власні розрахунки, звинувативши її у недостовірності даних, що нівелювали артільну справу. На бік А. Васильєва став голова Товариства А.А. Ольхін, який запевнив, що показники управи дійсно застарілі, тому необхідно провести власну перевірку [2, 16]. По закінченні члени Товариства прийняли рішення – відрядити представників до Єлисаветграда.

13 січня 1896 р. М. Левитський виступив з доповіддю про артільі Єлисаветградських і Олександрійських селян на зібранні Вільного економічного товариства. Це був справжній триумф "артільного батька" – такого інтересу не викликало жодне інше зібрання Товариства. 18 січня артільне питання знову стало у центрі дискусій членів Товариства. Так, П. Струве категорично заявив: "...Цей рух не може дати жодних міцних результатів... ніякого артільного царства, або навіть артільного повіту, або взагалі жодних міцних артільних результатів від артільних починань Левитського – я не чекаю" [2, 25]. На ці слова Микола Васильович, який теж був присутнім на зборах, відповів: "Артільі являють собою не результат теоретичних захоплень, а дійсність, що викликає найбільшу увагу у різних осіб, які цікавляться становищем нашого народу... Я не говорив про артільне царство, я дивлюся на артільі, як на один із шляхів покращення господарського становища на селі..." [2, 28]. На підтримку М. Левитського виступив член Товариства Гроцький, який зазначив: "... коли виникають у нас такі організації, що дають спроможність хліборобам вибитися з-під наймитського ярма, то що може утримувати нас від допомоги таким спілкам..." [6, 76].

Аграрні реформування Миколи Васильовича були відомі по всій Російській імперії. У спогадах О. Семененко, який особисто знав Миколу Васильовича, згадував, що були навіть цигарки з портретом М. Левитського, які продавали по всій Російській імперії. Про те, що відбувалося у селі Єлисаветградського та Олександрівського повітів, писали майже всі поважні столичні часописи, до краю розпочалося справжнє паломництво відомих людей.

У другому номері журналу "Русская беседа" за 1896 р. була опублікована стаття І. Рагозіна "О крестьянских артелях", де зазначалося, що селяни спершу спільно читали артільний договір, а потім Євангеліє. І. Рагозін відвідав Єлисаветград і був свідком того, як із села Чапкіно до М. Левитського прийшли селяни з проханням створити у них шістнадцять артільей з п'яти сімей в кожній. Значну увагу І. Рагозін приділяє артільному договору, зазначивши, що Микола Васильович, складаючи договір, враховував усі побажання селян, зробивши його доступним та зрозумілим [7, 10]. У 1900 р. в "Літературно-науковому

віснику" ми знаходимо ще одну публікацію І. Рагозіна під назвою "Хліборобські спілки М. Левитського", в якій подається історико-аналітичний аналіз артільної справи Миколи Васильовича. Автор статті зазначав, що за період функціонування артільей навколо них точилися різні дискусії з приводу їхньої життєздатності та доцільності, однак більшість не оцінила задуми М. Левитського об'єктивно: "... спокійний дослід, що повинен бути при аналізі кожного феномена життя, частенько переходив у скрайній суб'єктивізм і бажання принизити і саме діло і принципи організатора..." [6, 65].

Артільною справою М. Левитського захопився популярний публіцист А. Фаресов. У журналі "Живописное обозрение" за 1898 р. опублікована його стаття під назвою "Артельный батько", в якій подано біографічні дані М. Левитського, окрема увага відводиться артільям, як одній із прогресивних форм господарювання [8, 683 – 685].

Один із головних ідеологів народницького руху, автор першого перекладу "Капітала" на російську мову Деніельсон, який у свій час листувався з К. Марксом, теж позитивно схвалював аграрні перетворення М. Левитського, зазначаючи, що: "Маркс від щирого серця оплисками вітав би заходи пана Левитського" [9, 14].

Із критикою в журналі "Нове слово" за 1897 р., виступив Сергій Булгаков, опублікувавши статтю під назвою "Земледельческие артели Херсонской губернии" [10, 20]. Використовуючи фактичний матеріал, аналізуючи статистичні та економічні показники, він доводить нежиттєздатність артільної справи М. Левитського [11, 4]. Не визнавав артільні господарства відомий на той час публіцист О. Потресов. У листопадовому номері "Нового слова" за 1897 р. він опублікував статтю "Артільна епопея", де пише: "Перед нами з шумом і тріском пародіює пан М. Левитський засновник безлічі існуючих на папері артільей" [11, 4].

Особливий інтерес викликає участь у дискусії Володимира Ульянова, який виступив під псевдонімом "К. Тулін". 30 серпня 1987 р. в газеті "Русские ведомости" з'являється стаття М. Левитського "Про деякі питання, що стосуються народного життя". Автор піднімає питання про створення селянських кас доступного і дешевого кредиту, про ремісничі, споживчі та кредитові артільі, про страхування життя всього сільського населення, а головне – про заснування Всеросійського товариства сприяння землеробським артільям. У відповідь В. Ленін пише статтю "З приводу однієї газетної замітки", в якій намагається будь-що висміяти опонента і його погляди [12, 406]. Взагалі логіка вождів буває досить дивною, до революції В. Ленін боровся проти ідей М. Левитського, після революції те, проти чого боровся, почав примусово, у спотвореному вигляді, втілювати в життя [13, 349]. Як свідчать архівні матеріали, перші сільськогосподарські об'єднання в Україні виникли у 1919 р. Це були, як тоді писали, перші паростки Ленінського плану кооперації. Об'єднання мали три форми: комуні, товариства спільного обробітку землі (ТСОЗ) та артільі, які між собою відрізнялися ступенем усупільнення засобів виробництва та способом розподілу прибутку. Основною формою колгоспного будівництва була визнана артіль.

Ідею артільного господарювання підтримували діячі української культурної еліти. Так, О.О. Навроцький, автор відомого романсу "Есть на Волге утёс", пожертвував на артільну справу 10 тис. крб. [14, 36]. Інтерес і цікавість викликали артілі М. Левитського у відомої української поетеси Лесі Українки, яка у 1898 р., їдучи до моря, вирішила відвідати декілька артільних об'єднань. М. Левитський згадував: "... Вона завжди з великою щирістю і теплою висловлювала свою прихильність до кооперативної справи" [15, 300].

Особливі стосунки були у Миколи Левитського з драматургом І.К. Карпенко-Карим, адже першу спробу організувати артіль у 1887 р. допомогла здійснити рідна сестра дружини драматурга, яка на пільгових умовах надала 400 десятин землі в оренду у с. Кардашеве [16, 1]. У 90-ті роки XIX ст. колискою українського театру стає хутір "Надія", що знаходився за двадцять п'ять верств від Єлисаветграда [9, 9], а власником його була сім'я Тобілевичів. На хуторі "Надія" Микола Левитський завжди був бажаним гостем. М. Левитський на той час займався артілями і часто приїздив до Івана Карповича за порадою. Тоді у драматурга зародилася думка написати твір про артілі. Згодом з'являється драма "Понад Дніпром". Саме в образі Мирона Серпокрила, який організовує артілі на селі, ми бачимо Миколу Васильовича, навіть деякі вислови М. Левитського часто звучать з вуст головного героя. Так, у приватній розмові Іван Карпович запитав М. Левитського про артілі, що розпалися, той відповів, що одна розпалася, а десять утворилося. Ці ж слова у п'єсі повторює і Мирон Серпокрил [9, 18].

Досвід М. Левитського вивчався і на західноукраїнських землях, які входили тоді до Австро-Угорської імперії. Артільний договір було видано окремою брошурою у Львові. Львівський часопис "Народ", "Життя і слово" та особисто його редактор Іван Франко. У спогаді на смерть свого єлисаветградського приятеля – Є. Борисова, Франко пише: "Зацікавлений справою Миколи Левитського, я запитав покійного Борисова про цю справу. Відповів нерядно, з якоюсь гіркою в горлі: "Се чиста фікція діяльності Левитського. Ніяких таких спілок немає. Спілки засновуються на папері, щоб узяти позику з фонду, який вистарав Левитський, діставши гроші, люди діляться ними і сплачують свій пай кожен окремо..." [11, 4].

З об'єктивної сторони неоднозначною є ставлення селян до артілей. У спогадах М. Левитського ми знаходимо тезу, де зазначається, що час зберігав у селян спогади про кріпацтво і тому вони з насторогою сприймали будь-яке об'єднання, селяни сподівалися, що буде виданий маніфест, згідно з яким землю безкоштовно роздадуть селянам [5, 57 – 58]. До того ж артілі були розташовані на колишніх аракчеєвських військових поселеннях, політика по відношенню до військовопоселенців була досить жорсткою і принесла багато страждань для народу, це відбилася на психіці населення – тому будь-яке об'єднання викликало незадоволення.

Однак більшість селян з повагою ставилися до артільних починань Миколи Васильовича. Свідченням цього є листи-подяки до редакцій періодичних видань. Так, в журналі "Народне благо" була опублікована стаття селянина Краснова, в якій автор захоплювався

М. Левитським, змальовуючи його як людину розумну, енергійну, підкреслюючи його організаційні здібності. Краснов запевняв у життєздатності та важливості артільної справи Миколи Васильовича, яка принесла селянам добробут [17, 1].

Артільний рух М. Левитського знайшов своє відображення у народній творчості. Так, Литвиненко, мешканець села Казарин, склав пісню, в якій показав користь хліборобських спілок, їхній вплив на господарство, а наприкінці пісні автор виносить подяку Миколі Левитському за його прихильність до простого народу: "Над сим більше потрудився добрий пан Левитський, повірений та ходатий, всіх нас оправдатель..." [6, 74].

Досвід організації і діяльності артілей Центральної України виявив інтерес у Німеччині, Англії, Франції, Італії та Америці [3, 55]. Так, у 1896 р. М. Левитський отримав запрошення на Міжнародний кооперативний конгрес, який відбувся в Парижі. Тут ідея Миколи Васильовича викликала великий інтерес у багатьох членів конгресу. Тоді ж розроблений Миколою Васильовичем артільний договір був перекладений на французьку мову. У Відні про артілі М. Левитського читали лекції [18, 93], а у 1898 р. сербські кооператори запросили Миколу Васильовича на свій третій кооперативний конгрес, що відбувався у м. Ягодині [19, 48].

Артільні об'єднання остаточно розпалися на початку XX ст., саме в цей період розпочалось гоніння проти усякого роду об'єднань, переслідувались ватажки, залякувались рядові учасники. Під постійним наглядом тримали їх ініціатора Миколу Левитського. Влада забороняла Миколі Васильовичу з'являтися на селі, він змушений був надати підписку з приводу того, що немає права без присутності поліції вести розмови про артілі [14, 35]. Державні чиновники обмежували відкриття нових об'єднань, під різними причинами закривали діючі. Це було спричинено тим, що артільні об'єднання за своєю природою мали спиратися на місцеве самоврядування і добровільну самодіяльність, а це, в свою чергу, є наочним запереченням державного колонізаторського централізму, на якому трималася Російська імперія.

Таким чином, підсумовуючи вищезазначене, ми можемо з впевненістю сказати, що артільна справа М. Левитського мала неабиякий резонанс і незважаючи на те, що в повній мірі не була втілена в життя, то був перший досвід у можливому реформуванні сільського господарства, крім того, звернула увагу громадськості і цим показала проблеми, що існували на селі.

Багато ще залишається питань з даної проблематики нерозкритими, але завжди є надія, що в майбутньому світ побачить нові праці, які заповнять білі плями нашого історичного минулого і в повній мірі розкриють феномен громадської діяльності Миколи Васильовича Левитського.

1. Тельман І. Про них думав Ленін // Радуга. – 1970. – №4; Семененко О. Х.; – Нью-Йорк, 1976; Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861 – 1929 рр.). – К., 1995; Фареній І.А. З історії становлення кооперативного руху в Наддніпрянській Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). – Черкаси; 2003; Босько В. Єлисаветградська епопея Артільного Батька //

- Народне слово*. – 1998. – 21 липня; Кіуценко Л. "Народу самостійні діти..." Українська доля диконого поля. – Кіровоград, 2005; Шевченко С.І. Українська доля Нової Сербії. – Кіровоград, 2004.
2. Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (Далі ІРНБУВ). – Ф. 327. – Оп. 1. – Спр. 36.
 3. О земледельческих артелях в Херсонской губернии // Сборник Херсонского Земства. – 1898. – №3.
 4. О сельскохозяйственных товариществах // Сборник Херсонского Земства. – 1896. – №2.
 5. Заявление присяжного поверенного Н.В. Левитского // Сборник Херсонского Земства. – 1897. – №1.
 6. Розозина І. Хліборобські спілки М. Левитського // Літературно-науковий вісник. – 1900. – №5.
 7. ІРНБУВ. – Ф. 327. – Оп. 1. – Спр. 199.
 8. Фаресов А. Артельный батько // Живописное обозрение. – 1898. – №34.
 9. Тельман І. Про них думав Ленін // Радуга. – 1970. – №4.
 10. ІРНБУВ. – Ф. 327. – Оп. 1. – Спр. 1195.
 11. Босько В. Єлисаветградська епопея Артільного Батька // Народне слово. – 1998. – 21 липня.
 12. Ленін В.І. З приводу однієї газетної замітки // ПЗТ. – К., 1967. Т. 2.
 13. Ленін В.І. Промова на І з'їзді землеробських комун та сільськогосподарських артільей 4 грудня 1919 р. // ПЗТ. – К., Т. 39.
 14. Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861 – 1929рр.). – К., 1995.
 15. Спогади про Лесю Українку. – К., 1963.
 16. ІРНБУВ. – Ф. 327. – Оп. 1. – Спр. 1185.
 17. ІРНБУВ. – Ф. 327. – Оп. 1. – Спр. 188.
 18. Кіуценко Л. "Народу самостійні діти...". Українська доля диконого поля. – Кіровоград, 2005.
 19. Шевченко С.І. Українська доля Нової Сербії. – Кіровоград, 2004.

Л.В. Лебедева

**"НЕ ВОСХИЩАТЬСЯ НАРОДНОСТЮ, А
ЗНАТЬ ЇЇ СЛЕДУЕТ". ИЗУЧЕНИЕ
ПОВСЕДНЕВНОЙ ЖИЗНИ КРЕСТЬЯН И
"НАРОДНОСТЬ" Н.И. КОСТОМАРОВА**

Современный этап развития исторического знания характеризуется общей переориентацией исследовательского мышления, переосмыслением исторических явлений и процессов, методов их изучения. Долгое время внимание ученых концентрировалось на экономических процессах, классовой борьбе в обществе и за пределами исследований оставались внутренние побудительные мотивы человеческой деятельности в конкретной исторической реальности. В последнее время возрос интерес исследователей к изучению социальных проблем развития общества, особенно отражению повседневной жизни людей.

История повседневности – достаточно новая отрасль исторического знания, в центре внимания которой находится комплексное исследование образа жизни и его изменений у представителей разных социальных слоев, их поведения и эмоциональных реакций на жизненные события. Исследование этой проблемы дает возможность рассматривать человека не только в качестве объекта воздействия, но и в роли субъекта, формирующего внутреннее содержание исторического процесса, позволяет судить об особенностях ментальной структуры общества на

определённом хронологическом отрезке, выявлять на фоне общих черт исторического развития региональные, конфессиональные и национальные особенности.

Исследование повседневной жизни возможно только при использовании междисциплинарных связей: этнографии, социологии, психологии. Этнография, изучающая происхождение, расселение, быт и культуру народов, перекликается с предметом изучения истории повседневности – сферы человеческого быденности, в том числе и в этническом контексте. Но, в отличие от этнографии, в центре внимания истории повседневности не просто быт, а жизненные проблемы, их осмысление теми, кто жил до нас, способы их разрешения; не только точное описание повторяемых устойчивых деталей бытовой жизни, а уяснение механизмов появления новаций в привычных структурах; выяснение реакций отдельных индивидов на происходящие изменения извне, принятие или не принятие новаций. Например, не просто описание традиционных блюд, а изучение количества, качества питания, причин его изменения. Социология, изучая общество, вплотную соприкасается с повседневной жизнью посредством исследования состояния конкретных социальных групп населения. Анализ повседневности – это и изучение повседневного сознания и поведения, выяснение мотивации действий. Эта проблема является предметом изучения и социальной психологии, которая изучает закономерности поведения и деятельности людей, обусловленные фактом их принадлежности к определенной социальной группе. Сфера изучения охватывает нравственное сознание, включающее в себя практику поведения (нравственность), принципы и нормы поведения (мораль) и объяснение и обоснование принципов и норм поведения (этика); политическое, правовое, религиозное, эстетическое, философское, экономическое и научное сознание. Например, не просто констатация увеличения употребления алкоголя на селе в 1920-е гг., а раскрытие мотивации поведения крестьян.

В историографии сложилось два подхода в исследованиях повседневности – на макро- и микроуровнях. Подход основателей французской школы "Анналов", возникшей в конце 1920-х гг., М. Блока и Л. Февра, стоявших у истоков осмысления вопросов повседневной жизни на западе, предполагал сосредоточенность на большом хронологическом периоде. Ф. Броделем был введен термин "структура повседневности" [1]. Школа "Анналов" стоит у истоков возникновения и истории ментальностей. Историки употребляют это понятие для описания явлений быденного сознания людей различных эпох [1]. Продолжатели "анналов" в германской и итальянской историографии Х.-У. Велер, Ю. Кокка, Х. Медик, А. Людтке, К. Гинзбург, Д. Леви и др. – ориентировали ученых на изучение микроистории отдельных рядовых людей или их групп [2; 3; 4]. В современной российской методологии поддерживаются оба направления. Общим для двух подходов в изучении истории повседневности является то, что новое понимание прошлого родилось как "история снизу" или "изнутри", дав возможность изучения "маленького человека", его поведения и жизненных ориентиров; междисциплинарность; и